

УДК 347.9

ПРИНЦИП *RES JUDICATA* У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ З РОЗГЛЯДУ ГОСПОДАРСЬКИХ СПРАВ**Костянтин ПІЛЬКОВ**

кандидат юридичних наук, старший дослідник, суддя, Велика Палата Верховного Суду, старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-8931-0413>

Автор обґрунтовує тезу про те, що на практику Верховного Суду у питанні застосування принципу *res judicata* істотно вплинула автономна доктрина зазначеного принципу, розроблена в практиці Європейського суду з прав людини.

Вплив прецедентного права ЄСПЛ та його автономної доктрини *res judicata* виявився настільки потужним, що фактично замінив національну доктрину *res judicata* та її попередницю – радянську доктрину законної сили судового рішення, які ґрунтувалися суто на конституційних положеннях про обов'язковість судових рішень та національних процесуальних нормах, які обмежують перегляд рішень судами вищої інстанції (внутрішній аспект *res judicata*), а також на процесуальних нормах про преклюзію ідентичного позову та наслідки остаточного рішення для наступних проваджень.

У національному господарському судочинстві *res judicata* розглядається в широкому сенсі, який охоплює внутрішній аспект або позитивний ефект *res judicata*, тобто остаточність судового рішення в судовому процесі, в якому його було винесено, і зовнішній аспект або негативний ефект, тобто вплив на наступні провадження, де має значення преклюзивна дія остаточного рішення, щоб запобігти повторному розгляду справи за

UDC 347.9

RES JUDICATA* PRINCIPLE IN JURISPRUDENCE OF THE SUPREME COURT IN COMMERCIAL CASES*Pilkov, Kostiantyn M.**

Candidate of Law Sciences, Senior Researcher, Judge, Grand Chamber of the Supreme Court, Senior Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The author argues that the case-law of the Supreme Court related to application of the principle of *res judicata* is highly influenced by the autonomous doctrine of the said principle developed in the case-law of the European Court of Human Rights.

The influence of the ECtHR case-law and its autonomous doctrine of *res judicata* proved to be so powerful that it actually replaced the domestic doctrine of *res judicata* and its predecessor – soviet doctrine of legal force of court judgments which were based exclusively on constitutional provisions on the binding effect of judgments and domestic procedural rules that limit the review of judgments by higher courts (the internal aspect of *res judicata*) as well as on procedural rules on claim preclusion and issue preclusion effects of a final judgment in subsequent proceedings.

In domestic commercial judicial proceedings, *res judicata* is considered in a broad sense, which covers the internal aspect or positive effect of *res judicata*, i.e. the finality of the judgment in the judicial proceeding in which it was issued, and the external aspect or negative effect, i.e. the impact on subsequent proceedings, where the preclusive effect of the final judgment is sought in order to prevent re-trial of an

ідентичним позовом. Він також охоплює правила про преюдицію.

Стаття розкриває, як інколи Верховний Суд застосовував принципи *res judicata* та правової визначеності, ніби вони є тотожними категоріями, що мало місце під впливом ЄСПЛ, який надавав цим цінностям виняткове значення у своїй прецедентній практиці.

Це, однак, не завадило створенню масиву вітчизняної судової практики, яка давала відповіді на важливі питання практичного застосування принципу *res judicata*.

Стаття виявляє певні протиріччя в практиці вирішення питань, пов'язаних із обсягом преюдиції: у деяких справах Верховний Суд повторював, що вона має стосуватись «чистих» фактів. Однак він також викладав висновки, згідно з якими деякі правові питання, тлумачення правовідносин сторін, також повинні підпадати під дію правил про преюдицію.

Дослідження також виявило суперечливі висновки стосовно абсолютного або відносного характеру правил про преюдицію. В окремих випадках Суд підкреслював, що правило не має винятків і є обов'язковим для судів. Однак у деяких рішеннях Суд дійшов протилежної думки, тобто що преюдиційне значення не є абсолютним і зацікавлена сторона може його подолати шляхом подання доказів. Теоретичні роботи автора з цього питання підштовхнули його до висновку, що висновки Суду про неабсолютний характер преюдиції слід підтримати та розвивати як правильні.

Ключові слова: остаточність судового рішення, преюдиція, питання права, питання факту, правова визначеність

Втілена у принципі *res judicata* цінність остаточності вирішення юридичної суперечки, як визнано науковцями та підтверджується судовою практикою, є настільки високою та необхідною у сучасних правових системах, що розглядається повсюдно як невід'ємний складник інших важливих для існування правової системи цінностей – правової визначеності та верховенства права загалом. У судочинстві України, зокрема й у господарському, врахування цих цінностей вилилося у потужний масив практики, в якій щоправда вони сплелись, іноді були ототожені, а при їх співвіднесенні з конкретними нормами процесуального законодавства відбулось формування іноді суперечливих підходів до розуміння змісту цих категорій. Принцип *res judicata*, як виявилось за роки застосування цієї

identical cause of action. It also encompasses the rules on issue preclusion.

The article reveals that sometimes the Supreme Court applied principles of *res judicata* and legal certainty as if they were the same, which occurred under the influence of the ECtHR affording exceptional importance to these values in its case-law.

This, however, did not prevent the building-up of an array of domestic jurisprudence, which provided answers to important questions of practical application of *res judicata* principle.

The article reveals some contradictions in the practice of solving questions related to the scope of issue preclusion: in some cases the Supreme Court reiterated that it should apply to "pure" facts. However, it also issued opinions according to which some legal questions, i.e. interpretation of legal relations of parties, should fall under the rules of issue preclusion as well.

The study also revealed contradictory opinions regarding absolute or relative character of issue preclusion. In some cases the court emphasized that the rule has no exceptions and is binding on courts. However, in certain judgments the Court came to an opposite opinion, i.e. that the preclusive effect is not absolute and an interested party could overcome it by way of producing evidence. The author's theoretical works on this matter lead him to the conclusion that the Court's opinion on the non-absolute nature of the issue preclusion effect should be supported and further developed as the correct one.

Keywords: finality of judgments, claim preclusion, issue preclusion, question of law, question of fact, legal certainty

категорії у судовій практиці, обріс різними тлумаченнями: він розглядався як тотожний правовій визначеності або як її складник, як синонім остаточності рішення або синонім остаточності вирішення суперечки, як такий, що стосується тільки позову в цілому або вирішених судом окремих питань, або окремих встановлених обставин. Для з'ясування того, як насправді суди застосовують складний і багатоаспектний принцип *res judicata*, точніше, як суд касаційної інстанції, висновки якого у питаннях права є обов'язковими для судів, застосовує цю категорію і орієнтує інші суди у її застосуванні, актуальним є дослідження його практики.

У вітчизняній правничій науці теоретичні основи принципу *res judicata*, проблеми остаточності судового рішення досліджували І. Андронов, О. Братель, Н. Білянська, П. Гуйван, К. Гусаров, В. Терехов. Реалізації принципу *res judicata* у цивільному судочинстві присвячені дослідження Т. Цувіни та Є. Колдова. Значний теоретичний доробок у цій царині має також автор, що буде використано у цьому дослідженні для побудови «теоретичної системи координат», у якій буде проаналізовано практику Верховного Суду.

Загальною метою статті є спроба через наскрізний аналіз практики суду касаційної інстанції у господарській юрисдикції виявити характерні для неї особливості застосування принципу *res judicata* як багатоаспектного правового явища, а також можливі недоліки у цій практиці, та за результатами дослідження запропонувати шляхи їх подолання. Поклавши в основу цього аналізу результати теоретичних досліджень принципу *res judicata*, оприлюднені у більш ранніх працях автора, ми сподіваємось виконати, перш за все, такі завдання: з'ясувати фактори, під впливом яких формується сучасна практика застосування принципу *res judicata* у господарському процесі; визначити коло правил, які охоплені цим принципом; дослідити умови застосування принципу, а також те, чи має він абсолютний характер чи все ж можливі винятки; окремо дослідити важливе питання співвідношення *res judicata* і правил про преюдицію у вітчизняному господарському процесі.

Виклад основного матеріалу. Категорія "*res judicata*", про що ми писали в більш ранніх теоретичних дослідженнях, вживається у сучасній судовій практиці для позначення (1) остаточного рішення, яке може мати значення для встановлення правової певності у правах та обов'язках особи, та (2) принципу, який реалізується у наступному судовому провадженні і втілює наслідки для цього наступного провадження від остаточного судового рішення, прийнятого в іншій справі [42, с. 47–48].

В першому випадку мова йде про остаточність судового рішення в межах провадження, в якому його ухвалено, тобто про позитивну дію *res judicata* або внутрішній ефект цього принципу. У контексті саме цього внутрішнього або позитивного ефекту *res judicata* має значення поняття допустимості втручання у *res judicata* шляхом перегляду рішення.

У другому випадку йдеться про зовнішній аспект дії принципу *res judicata*, який ще називають негативним ефектом, оскільки він втілюється у правилах, які забороняють розгляд по суті ідентичного позову в новому провадженні (або також окремого питання, якщо у правовій системі визнається, що принцип *res judicata* охоплює також правила про преюдицію) з метою переглянути результат вирішення суперечки, втілений у чинному остаточному судовому рішенні.

До вітчизняної правової науки процесуального права категорія *res judicata* традиційно довгий час не належала. К. Гусаров та В. Терехов зауважують, що доктрина *res judicata* не була притаманна також радянській теорії. Натомість була розроблена категорія законної сили судового рішення, яка охоплювала всі властивості акта правосуддя після набрання ним сили (обов'язковість, здатність бути приведеним до виконання, виключність, неоспорюваність, значення результату вирішення суперечки). У підсумку остаточність все ж була наслідком вирішення спору, однак не набувала першочергового значення [2, с. 13]. Як буде далі видно з аналізу судової практики, *res judicata* у двох наведених вище значеннях все ж увійшло в український господарський процес з практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) і зберігає з нею тісний зв'язок.

І. Автономна доктрина *res judicata* ЄСПЛ у практиці Верховного Суду

Зайвим буде говорити про величезний вплив, який справляє практика ЄСПЛ на розвиток вітчизняного правопорядку. Варто лише відзначити, що вплив цей особливо відчутний у процесуальних галузях права, а національне судочинство у своїй еволюції завдячує фактору практики ЄСПЛ у справах про захист права на справедливий суд. Сприйняття українським судочинством підходів ЄСПЛ до цінності остаточного судового рішення і допустимих меж втручання у цю цінність – один з істотних проявів цієї еволюції.

ЄСПЛ у тій своїй практиці, де він посилається на принцип *res judicata*, частіше має справу з негативними для заявників наслідками перегляду остаточних судових рішень в межах однієї справи у внутрішніх судових провадженнях, що в певних випадках кваліфікується як порушення гарантованого Конвенцією про захист прав людини та основоположні свобод (Конвенція) права на справедливий суд. Тобто його висновки в більшій мірі стосуються не поваги до принципу *res judicata* у значенні поваги до процесуальних правил, які зумовлюють преклюзивне значення остаточного судового рішення у наступних процесих, а зосереджені на повазі до остаточності судового рішення в межах того ж провадження, у якому його було прийнято, тобто на необхідності забезпечити остаточність судового рішення. ЄСПЛ, можна сказати, більше занепокоєний тим, які підстави перегляду і який стандарт перегляду застосовують національні суди в межах однієї справи, а також неприпустимістю безпідставного перегляду судового рішення, яке мало б бути остаточним за національним процесуальним законодавством [42, с. 48]. Не маючи прив'язки до жодної з національних процесуальних систем і встановлених у них правил перегляду судових рішень, ЄСПЛ напрацював свою автономну доктрину *res judicata*, засновану на визнанні, з одного боку, цінності остаточного судового рішення як складника індивідуальної правової визначеності, а з іншого – на важливості виправлення фундаментальних помилок у судочинстві, що в окремих випадках виправдовує втручання в остаточне судове рішення.

Саме тому з двох аспектів дії принципу *res judicata*, про які ми зазначили на початку – внутрішнього або позитивного і зовнішнього або негативного, автономна доктрина принципу *res judicata* ЄСПЛ увійшла у вітчизняну практику судочинства спершу на підкріплення остаточності судового рішення в межах провадження, в якому його ухвалено, а також для обґрунтування допустимих меж втручання у нього, тобто саме у внутрішньому аспекті.

Вже Верховний Суд України, спираючись на практику ЄСПЛ (рішення у справах «Пономарьов проти України» [45] та «Рябих проти Росії» [6], «Нелюбін проти Росії» [5]) покликався на доктрину *res judicata*, вказуючи суду касаційної інстанції на допустимі підстави втручання в остаточне судове рішення, а саме для виправлення фундаментальних помилок [9], і з окремим особливим наголосом на справу «Пономарьов проти України», коли вказував на необхідність обґрунтування вагомих підстав для поновлення строку на оскарження рішення, яке набуло значення *res judicata* [10].

Верховний Суд продовжив практику посилення у своїх позиціях стосовно *res judicata* на висновки ЄСПЛ. Попри те, що *res judicata* має достатню нормативну основу у національному процесуальному законодавстві і навіть виводиться в своїй основі з конституційної засади обов'язковості судового рішення, складалося враження, що автономна доктрина ЄСПЛ, заснована на висновках про значення *res judicata* і допустиме втручання у дію цього принципу повністю підміняє доктрину, яка могла б бути заснована на внутрішньому праві. В окремих рішеннях Верховний Суд навіть починав виклад власних мотивів у питанні *res judicata* з аргументу про обов'язковість міжнародних договорів і, як наслідок, обов'язковість практики ЄСПЛ, яка містить висновки стосовно *res judicata* (§ 13 постанови [34], тим самим ще більше віддаляючи *res judicata* від суто внутрішнього процесуального права.

У справі № 914/550/17 початку 2018 року та низці інших справ (загалом близько 635 справ на час написання цієї статті) Верховний Суд прямо вказав, що керується принципом *res judicata*, «базове тлумачення якого вміщено в рішеннях Європейського суду з прав людини від 03.12.2003 у справі «Рябих проти Росії», від 09.11.2004 у справі «Науменко проти

України», від 18.11.2004 у справі «Праведная проти Росії», від 19.02.2009 у справі «Христов проти України», від 03.04.2008 у справі «Пономарьов проти України», в яких цей принцип розуміється як елемент принципу юридичної визначеності, що вимагає поваги до остаточного рішення суду та передбачає, що перегляд остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду не може здійснюватись лише з однією метою – домогтись повторного розгляду та винесення нового рішення у справі, а повноваження судів вищого рівня з перегляду (у тому числі касаційного) мають здійснюватись виключно для виправлення судових помилок і недоліків. Відхід від *res judicata* можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини, наявності яких у даній справі скаргником не зазначено й не обґрунтовано» [23]. Тобто, як бачимо, у внутрішньому аспекті *res judicata*, тобто у питанні остаточності рішення в межах провадження, в якому його прийнято, обмеження підстав для втручання в остаточне рішення, зокрема й шляхом касаційного перегляду, Верховний Суд повністю поклався на автономну доктрину *res judicata* ЄСПЛ.

У рідкісних випадках, переважно тоді, коли мова йшла про застосування принципу *res judicata* у вузькому значенні його зовнішнього аспекту, Верховний Суд покладався суто на норми вітчизняного господарського процесуального законодавства, як наприклад у постанові від 13.11.2019 у справі № 914/111/19 [25].

Іноді, коли одним з основних питань, які поставали перед Верховним Судом, було саме питання неможливості повторного розгляду ідентичного позову, тобто застосування принципу *res judicata* у негативному значенні, яке охоплює преклюзивне значення остаточного рішення для майбутніх проваджень між тими ж сторонами, стосовно того ж предмету і з тих самих підстав, Суд у правовому обґрунтуванні рішення обмежувався посиланням на відповідні норми процесуального закону (пункт 2 частини першої статті 175 Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) (відмова у відкритті провадження у справі, якщо є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав), пункт 3 частини першої статті 231 ГПК України (закриття провадження у справі, якщо суд встановить обставини, які є підставою для відмови у відкритті провадження у справі відповідно до пункту 2 частини першої статті 175 ГПК України) [29]. Натомість, посиланням на принцип *res judicata*, як його тлумачить ЄСПЛ, в таких випадках обґрунтовувалось не застосування наведених вище положень процесуального закону, а лише обмежена роль суду касаційної інстанції у перегляді рішень судів нижчої інстанції (тобто суто внутрішній аспект *res judicata*).

II. Співвідношення *res judicata*, правової визначеності, права на справедливий суд і верховенства права

У справі № 910/23028/17 Велика Палата Верховного Суду відзначила, що «[п]ринцип юридичної визначеності є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права. В його основі лежить відоме з римського права положення *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Іншими словами, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено - вирішено і не має переглядатися до безмежності») (§ 6.32 постанови від 19.05.2020) [14]. Цей висновок, який вказує на доволі чітке розуміння судом принципу, зміст якого той виклав у простих і зрозумілих формулюваннях, все ж містить дві важливі деталі, варті уваги. З одного боку, як видно з висновку, у ньому йдеться про принцип юридичної визначеності таким чином, що в його основі лежить *res judicata* як римська максима. Юридична визначеність як принцип тут ніби ототожнюється з принципом *res judicata*, хоча вони не є тотожними категоріями.

Випадки ототожнення принципу правової визначеності та принципу *res judicata* насправді в практиці Верховного Суду непоодинокі (для прикладу § 12 постанови від 19.03.2019 у справі № 18/3022/11 [27]).

Юридична визначеність як поняття більш широке, виходить за межі навіть індивідуальної юридичної визначеності, яку створює остаточне судове рішення у певних правовідносинах, адже юридична визначеність стосується також якості закону, передбачуваності змін у регулюванні, єдності і стабільності практики правозастосування.

Розуміючи це, Верховний Суд з посиланням на Доповідь «Верховенство права», схвалену у 2011 році Венеційською комісією [8] відзначає: «одним з обов'язкових елементів поняття «верховенство права» є юридична визначеність. [...] Принцип юридичної визначеності є істотно важливим для питання довіри до судової системи та верховенства права. Він є істотно важливим також і для плідності бізнесової діяльності, з тим щоб генерувати розвиток та економічний поступ. Аби досягти цієї довіри, держава повинна зробити текст закону (the law) легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів (the laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку. Юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними. Зворотна дія [юридичних норм] також суперечить принципів юридичної визначеності, принаймні у кримінальному праві (ст. 7 ЄКПЛ), позаяк суб'єкти права повинні знати наслідки своєї поведінки; але це також стосується і цивільного та адміністративного права – тієї мірою, що негативно впливає на права та законні інтереси [особи]. На додаток, юридична визначеність вимагає дотримання принципу *res judicata*. Остаточні рішення судів національної системи не повинні бути предметом оскарження. Юридична визначеність також вимагає, щоб остаточні рішення судів були виконані. У приватних спорах виконання остаточних судових рішень може потребувати допомоги з боку державних органів, аби уникнути будь-якого ризику «приватного правосуддя», що є несумісним з верховенством права. Системи, де існує можливість скасовувати остаточні рішення, не базуючись при цьому на безспірних підставах публічного інтересу, та які допускають невизначеність у часі, несумісні з принципом юридичної визначеності» [33]. Як бачимо, *res judicata* у цьому переліку складників принципу правової визначеності посідає місце одного з них, однак не вичерпує собою весь принцип.

В цілому ж Велика Палата дотримується традиційного, сформованого під впливом висновків ЄСПЛ, погляду на співвідношення метапринципу верховенства права і принципів правової визначеності та власне *res judicata*: «Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, яка передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення...» (§6.34 постанови від 08.10.2019 у справі № 920/447/18) [12]. У цій справі Велика Палата, висновуючи, що згідно з принципом *res judicata* жодна із сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення, а відхід від цього принципу можливий лише коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами, тому не можна допускати перегляд, який замаскованою апеляцією (традиційні для рішень ЄСПЛ формулювання), фактично підтвердила, що Верховний Суд розглядає касаційний перегляд як втручання у принцип *res judicata*, виправдати яке можливо, якщо тільки це необхідно «за обставин суттєвого та неспростовного характеру». Такий доволі високий стандарт касаційного перегляду має орієнтувати суд на необхідність наводити вагомі доводи у тих випадках, коли касаційна інстанція скасовує чи змінює остаточні рішення судів попередніх інстанцій.

Щоправда, в іншій справі, скасовуючи власне рішення за нововиявленими обставинами і скасовуючи рішення судів нижчих інстанцій у справі зі спрямуванням справи на новий розгляд, Велика Палата обґрунтувала своє рішення серед іншого тим, що «відхилення доводів на користь перегляду рішення за екстраординарною процедурою суперечитиме принципу «*res judicata*» як однієї з найважливіших засад гарантування державою реалізації

права людини на справедливий суд» (§ 5.56 постанови від 03.08.2022 у справі № 910/11027/18) [11]. Поряд з тим, що Велика Палата підкреслила місце принципу серед засад гарантування реалізації права людини на справедливий суд, з чим можна погодитись, вона не виправдано розширила межі цього принципу. Адже *res judicata* обмежує перегляд і стосується остаточності судового рішення, а прийняття доводів на користь перегляду має становити обґрунтований відхід від цього принципу, винятковий випадок втручання в остаточність. Іншими словами, відхилення доводів на користь перегляду не може суперечити принципу *res judicata*, скоріше навпаки – формальне і суворе дотримання принципу *res judicata* і безпідставне відхилення доводів на користь екстраординарного перегляду у тих випадках, коли він виправданий, порушуватиме право на справедливий суд, однак у зовсім іншому, протилежному від остаточності судового рішення і *res judicata* аспекті.

ІІІ. Внутрішній аспект *res judicata*: остаточність рішення в межах справи, у якій його ухвалено, та допустимі межі втручання

Остаточність рішення в межах того провадження, в якому його було ухвалено, та недопустимість безпідставного втручання шляхом перегляду такого рішення, як найбільш болюча проблема, що знаходилась у фокусі уваги ЄСПЛ і сформувала ядро його автономної доктрини *res judicata*, стали також предметом особливої уваги у національному судочинстві настільки, що й у ньому принцип *res judicata* часто ототожнювався саме з цим аспектом остаточності. Так, у 2019 році об'єднана палата Касаційного господарського суду також ототожнила принцип *res judicata* та принцип остаточності судового рішення, наголошуючи на остаточності судового рішення в межах того провадження, в якому його було ухвалено [16].

3.1. Винятковий характер втручання у *res judicata*

Варто відзначити, що у більшості випадків, коли Верховний Суд покладався на автономну доктрину *res judicata* ЄСПЛ, він це робив для додаткового обґрунтування свого обмеженого втручання у рішення, стосовно яких сторона ініціювала касаційний перегляд. Величезний масив судових рішень касаційної інстанції містить формулювання, покликані пояснити винятковий характер касаційного перегляду: «Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності (рішення у справі «Брумареску проти Румунії»). Юридична визначеність передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішень. Цей принцип наголошує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного розгляду справи та її нового вирішення. Повноваження судів вищих інстанцій щодо перегляду мають здійснюватись для виправлення судових помилок та недоліків правосуддя, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен розглядатись як прихований засіб оскарження, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для повторного розгляду. Відступ від цього принципу може бути виправданим лише коли він обумовлений особливими та непереборними обставинами (рішення у справі «Рябих проти Росії», пункти 51 і 52)» [27].

3.2. Умови застосування принципу

Раніше у цій статті в контексті розмежування правової визначеності і *res judicata* ми вже звертались до висновку Великої Палати Верховного Суду про те, що «[п]ринцип юридичної визначеності є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права. В його основі лежить відоме з римського права положення *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Іншими словами, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено - вирішено і не має переглядатися до безмежності») (§ 6.32 постанови від 19.05.2020) [14]. Однак цей висновок важливіший у двох інших деталях, адже у висновку йдеться про те, що принцип стосується остаточного рішення правомочного суду, яке вступило в силу, що охоплює умови, за яких принцип підлягає застосуванню у своєму внутрішньому аспекті, за якого судові рішення має бути захищене від безпідставного втручання шляхом перегляду в межах того процесу, в якому його було ухвалено.

По-перше, йдеться про остаточне рішення, яке вступило в силу. Таке формулювання не є тавтологією, як може здатися, якщо ототожнювати остаточність і законну силу рішення. У більш ранніх дослідженнях ми вже вказували на співвідношення цих понять у доктрині *res judicata* континентальної традиції, де можна виділити принаймні три послідовні аспекти: судове рішення, яким суд вирішив певне питання остаточного (англ. *conclusive*) у значенні, що саме цей суд не має до нього повертатись, набуває значення *res judicata* (фр. *autorité de la chose jugée*). Якщо засоби ординарного, як правило, апеляційного, перегляду вичерпані або недосяжні, це рішення набуває процесуального характеру остаточного, тобто має вже процесуальну «силу» *res judicata* (фр. *force de la chose jugée*). Ці два аспекти все ще стосуються в цілому позитивного аспекту дії *res judicata* в межах того ж процесу, в якому рішення було прийнято. Третій аспект стосується впливу судового рішення на наступні судові провадження – це негативний аспект *res judicata*. [43, с. 236].

Також, що найважливіше, у висновку йдеться про рішення правомочного суду. Попри абсолютний характер дії принципу *res judicata* в Україні, що відповідає загальноєвропейському підходу, в частині недопустимості перегляду остаточного рішення суду в цілому та результатів розгляду справи в іншому провадженні, тобто відсутність дискреції суду у питанні застосування принципу, сам принцип, дійсно, вимагає, аби суд, який прийняв рішення, був правомочним судом, щоб його рішення мало значення *res judicata* і преклюзивний ефект у наступних провадженнях.

Тому пропри те, що питання правомочності суду як необхідної умови для застосування принципу *res judicata* не було предметом окремого питання права, яке б Великій Палаті належало вирішити цій справі, все ж таке тлумачення принципу вказує на доктринально правильний ухил, у якому діяла Велика Палата, а це вселяє надію, що у випадку, коли питання виникне як таке, що потребує окремого висновку, майбутній висновок не суперечитиме цій основі, яка закладається.

Тепер, якщо пам'ятати наведене вище розмежування остаточності і законної сили або значення *res judicata* і сили *res judicata* у континентальній правовій традиції, то органічно сприймається висновок у справі № 910/10616/17, де Верховний Суд вказав на те, що принцип *res judicata* зневажається також тим, що апеляційний суд без конкретних висновків про помилки в ухваленні судом першої інстанції рішення скасовує його, при тому, що у цій справі мова йшла не про кінцеве рішення у справі, яким би суд першої інстанції вирішував справу по суті [24]. Додатковим аргументом слугувало посилення на рішення у справі «Сутяжник проти Росії» [7], де, як протлумачив Верховний Суд, ЄСПЛ зробив висновок про те, що не може бути скасоване правильне по суті судово рішення та не може бути відступлено від принципу правової визначеності лише з підстав порушення правил юрисдикції та задля правового пуризму, судово рішення може бути скасоване лише з метою виправлення істотної судової помилки.

З цієї логічної моделі дещо вибивається справа № 923/196/20, у якій Велика Палата в одному висновку сукупно визнала необґрунтованими доводи відповідача про те, що «принцип *res judicata* не стосується постанови суду касаційної інстанції про направлення справи на новий розгляд, і що висновки про застосування норм права, викладені у такій постанові, не є обов'язковими для застосування судами. Велика Палата Верховного Суду зауважила, що суд касаційної інстанції повноважний у постановках формулювати такі висновки. Усі постанови цього суду є остаточними безвідносно до того, чи суд направив справу на новий розгляд, чи ні» (§ 53 постанови від 20.07.2022) [15]. Оскільки у цій справі увага Великої Палати була зосереджена саме на питанні про обов'язковість висновків про застосування норм права у постановках суду касаційної інстанції, якими той скеровує справу на новий розгляд, то можна вважати, що значною мірою саме з протилежними аргументами сторони у цьому питанні Велика Палата не погодилась. Висновок про те, що принцип *res judicata* стосується такої постанови суду касаційної інстанції, вочевидь, зроблений *per incuriam*, тобто без особливої уваги до цієї частини питання, тому не можна вважати його таким, на який варто спиратись у розумінні позиції суду.

3.3. Строк перегляду остаточного рішення

З посиланням на § 41 рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» Верховний Суд застосовував принцип *res judicata*, обґрунтовуючи встановлення обмежень строком у праві ініціювати перегляд остаточного рішення: «У кожній справі національні суди мають перевіряти, чи підстави для поновлення строків для оскарження виправдовують втручання у принцип *res judicata* (принцип юридичної визначеності), коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів ні у часі, ні в підставах для поновлення строків» [38]. В окремих випадках і також з посиланням на практику ЄСПЛ, Верховний Суд пояснював, що робиться це, щоб забезпечити, наскільки це можливо, справедливу рівновагу між інтересами відповідної особи та необхідністю підтримання ефективності системи судочинства, посилаючись, *mutatis mutandis*, на справи «Нікітін проти Росії» та «Савінський проти України» (§ 19 постанови від 03.07.2018 у справі № 3/9) [18].

У великій кількості справ господарської юрисдикції Верховний Суд з посиланням на принцип *res judicata* та висновки ЄСПЛ у справах «Брумареску проти Румунії» [1] та «Рябих проти Росії» обґрунтовував легітимність обмежень у допуску до можливості ініціювати перегляд давніх судових рішень.

При цьому, коли мова йде про встановлені законом обмеження на втручання шляхом поновлення строку на апеляційне оскарження у рішення судів, які набрали законної сили, часто мають місце посилання на принцип *res judicata* безвідносно до того, йде мова про оскарження саме остаточного рішення суду у справі, якою цю справу вирішено по суті, або ж про оскарження проміжного процесуального рішення, яке однак набрало законної сили, як у справі № 922/2958/16 [32]. Тобто, як можна зрозуміти, автономна доктрина *res judicata* ЄСПЛ у цьому випадку «витіснила» навіть традиційну доктрину законної сили судового рішення, яка як раз застосовувалась безвідносно до того, чи є рішення остаточним.

У багатьох своїх рішеннях Верховний Суд посилався на принцип *res judicata*, а також відповідні рішення ЄСПЛ, як на додатковий аргумент, залишаючи без змін судові рішення, у яких суди відмовлялись ініціювати ординарний чи екстраординарний перегляд остаточних рішень у справі з мотивів пропуску строку. Так, наприклад, у справі № 910/9927/13 Суд дійшов висновку, що сплиव трирічний строк, в межах якого можливим був перегляд рішення за нововиявленими обставинами, який Суд визначив як присічний [26]. Тобто попри те, що відмова судів здійснити перегляд за нововиявленими обставинами мала основу у національному процесуальному законі (пунктом 1 частини 2 статті 321 ГПК України), Суд для обґрунтування жорсткого підходу законодавця поклався додатково також на автономну доктрину *res judicata* у рішеннях ЄСПЛ.

3.4. *Res judicata* і наслідки визнання застосованого закону неконституційним

Верховний Суд у декількох справах розглянув питання впливу на *res judicata* рішення Конституційного Суду України про визнання неконституційним правового акта, з огляду на те, що пунктом 1 частини третьої статті 320 ГПК України визначено, що встановлена Конституційним Судом України, зокрема, неконституційність закону чи його окремих положень є підставою для перегляду судового рішення у зв'язку з виключними обставинами у тому разі, якщо це судове рішення набрало законної сили, однак ще не виконане.

У цьому аспекті застосування принципу *res judicata*, точніше визначення допустимих підстав втручання у нього, Верховний Суд також покладався на висновки ЄСПЛ, відзначаючи, що принцип правової визначеності, який невід'ємно притаманний праву Конвенції, на чому неодноразово наголошував ЄСПЛ у своїх рішеннях (зокрема у § 58 рішення у справі «Маркс проти Бельгії» [4]), дозволяє не вдаватися до перегляду судових рішень, які мали місце до прийняття рішення ЄСПЛ як рішення прецедентного або загального характеру, яке формує певну правову позицію: «До таких рішень загального характеру належать і рішення конституційних судів. При цьому, як визнає ЄСПЛ, публічне право окремих країн обмежує можливість прийняття конституційними судами рішень, які мають зворотню дію у часі (див. § 58 рішення у справі «Маркс проти Бельгії»). Дія принципу *res judicata* передбачає встановлення у відносинах між сторонами спору, вирішеного

остаточним і обов'язковим для сторін судовим рішенням, стану правової визначеності. Вирішуючи господарський спір, суд застосовує правовий акт, а у випадку, якщо доходить висновку, що правовий акт суперечить Конституції України, не застосовує його з дотриманням порядку, встановленого частиною шостою статті 11 ГПК України, і, вирішивши таким чином спір, встановлює стан правової визначеності у відносинах між сторонами. За судовим рішенням, яке не потребує виконання, такий стан і наслідки, передбачені судовим рішенням, встановлюються одразу з набранням рішенням сили. Разом з тим, відповідно до статті 1 Закону України «Про виконавче провадження» виконавче провадження є завершальною стадією судового провадження і примусового виконання зокрема судових рішень. Наслідки, передбачені судовим рішенням, яке потребує виконання, остаточно настають після виконання цього судового рішення. Саме з виконанням судового рішення реально поновлюються права особи, яка зверталась з відповідним позовом до суду, і яка за наслідками виконання цього судового рішення отримує визначеність у правовому статусі, на який може покладатись, реалізуючи свої права та обов'язки» (§§ 9.4, 9.8 постанови від 29.10.2019 у справі № 922/1391/18 [37]). У цьому висновку Верховний Суд не тільки вже звично покладався на автономну доктрину *res judicata* ЄСПЛ, а й провів аналогію між впливом рішень ЄСПЛ на правову визначеність заявника і остаточної рішень у внутрішніх судових провадженнях з впливом рішень конституційних судів на остаточної судових рішень.

IV. Зовнішній аспект остаточної: вплив остаточної рішення на наступні судові провадження

Закономірно, що Верховний Суд напрацював також практику застосування принципу *res judicata* у справах, де мала значення зовнішня дія остаточної, так званий негативний або преклюзивний ефект *res judicata*, тобто остаточної вирішення судовим рішенням суперечки і неможливість ініціювати нове провадження з метою домогтися у ньому перегляду результатів вирішення суперечки.

Вже з посиланням на рішення ЄСПЛ у справі «Кехайя та інші проти Болгарії» [3] Верховний Суд у 2018 році відзначав, що «принцип, згідно з яким остаточної рішення є *res judicata* ("вирішена справа") і вирішує спір між сторонами остаточно, є основоположним елементом права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції». У цій справі, за висновком Верховного Суду, ЄСПЛ встановив, що повторне вирішення одного й того ж питання, яке вже було вирішено судом в іншій судовій справі, є порушенням принципу *res judicata* та принципу правової визначеності та, відповідно, права на справедливий суд [22].

Варто відзначити, що у цій справі Верховний Суд визнав таким, що суперечить принципу *res judicata* прийняття судом апеляційної інстанції рішення з висновком, протилежним від висновку суду касаційної інстанції в іншій, більш ранній, справі стосовно існування у сторони певного права. Однак з тексту постанови не випливає, що мова йде про прийняття протилежного рішення стосовно ідентичної вимоги, а також те, що про існування остаточної рішення заявляла сторона. Тобто суд окремо не звертався до вирішення двох важливих питань: 1. Чи слід розглядати принцип *res judicata* як такий, що встановлює заборону на розгляд ідентичного позову у вузькому значенні, тобто із застосуванням трискладового тесту (ідентичні сторони, вимоги та підстави), що властиво для континентальної традиції, або ж він також стосується неможливості перегляду окремих питань (англ. *issues*), що властиве розумінню *res judicata* у системах загального права? 2. Чи є дотримання принципу *res judicata* питанням публічного порядку, що виправдовує самостійне звернення суду до нього, навіть якщо сторона не заявляла про існування остаточної рішення або не зробила відповідної заяви у суді, де здійснюється розгляд справи по суті?

До вирішення першого з двох означених вище важливих питань Верховний Суд наблизився у 2021 році у своєму висновку про неприпустимість після рішення, яке набуло значення *res judicata*, ініціювання нового процесу з формально іншими вимогами, однак такого, у якому окремо вирішуватиметься частина правових питань, які мали бути вирішені і,

презюмується, бути вирішені у вже розглянутій справі: «правова визначеність передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже вирішеної справи. Жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого й обов'язкового рішення тільки з метою проведення нового слухання та вирішення справи (рішення ЄСПЛ від 09 листопада 2004 року у справі «Світлана Науменко проти України» (*Svetlana Naumenko v. Ukraine*), заява № 41984/98, §53). Тому задоволення позову про визнання поруки припиненою в одній справі не є ані підставою перегляду судового рішення в іншій справі за нововиявленими обставинами (ч. 2 ст. 423 ЦПК), ані підставою визнання виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню (ч. 2 ст. 432 ЦПК)» (§ 44 постанови від 07.04.2021 у справі № 924/199/20) [21].

4.1. Трискладовий тест ідентичності провадження

Справа № 914/111/19 варта уваги, як приклад, що ілюструє, наскільки чітко Верховний Суд дивиться на три основні умови дії принципу *res judicata* у наступних провадженнях (тотожність сторін, предмету і підстав позову) і що Суд не вважає іншим суб'єктивним складом: «зменшення кількості учасників у цьому спорі не свідчить про нетотожність позовів, оскільки навіть у разі зменшення кількості відповідачів суд не вправі переглядати ті висновки, які зроблені судами у попередніх справах щодо тих осіб, які брали в них участь. За таких умов зменшення складу відповідачів не свідчить про подання нового позову (не свідчить про виникнення у суду права наново розглянути обставини, які вже встановлені попередніми рішеннями)» (§ 5.2.8 постанови від 13.11.2019) [25].

У цій справі Верховний Суд також вказав, що «посилання [...] на те, що правовою підставою позову у цій справі є інша норма матеріального права» не становить нову підставу позову, оскільки позивач, зазначаючи як підставу позову іншу норму матеріального права, в її обґрунтування фактично посилається на ті ж самі обставини [...]. Посилаючись на зазначені обставини, позивач у цій справі лише доповнює їх новими доводами, які за своєю суттю не є новими підставами позову та направлені на використання процесуального механізму перегляду рішення суду, яке набрало законної сили» (§ 5.2.9 постанови). Не становлять інших підстав позову також нові докази: «Щодо подання позивачем нових доказів у цій справі за відсутності зміни підстав позову, не може бути кваліфіковано судом інакше як намаганням переглянути рішення, яке набуло законної сили, за допомогою додатково поданих доказів. Такі нові докази не можуть свідчити про нові підстави позову, оскільки обставини спору, на які посилався позивач у першому позові, залишилися незмінними [...], і подання нових доказів після набуття рішенням суду законної сили не повинне тягнути перегляд цього рішення. Зокрема, принцип змагальності, правила подання суду доказів і відповідні процесуальні обмеження спрямовані саме на те, щоб забезпечити правову визначеність щодо наслідків певних процесуальних дій, в тому числі дій з подання доказів у строки і в порядку, визначених процесуальним законом. Тому, в силу принципу *res judicata* відшукання стороною, яка прогнала судовий спір, нового доказу після набуття рішенням законної сили, не повинне тягнути перегляд такого рішення» (§ 5.2.10 постанови) [25].

4.2. Абсолютний характер *res judicata*

У справі № 910/20412/15 у 2019 році Верховний Суд з посиланням на практику ЄСПЛ, яка стосується остаточності рішення в межах провадження, у якому його було ухвалено (внутрішній аспект *res judicata*), навів звичну формулу про те, що «[в]ідхід від *res judicata* можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини» (§ 5.2.3 постанови) [20]. Попри те, що у цій справі суд застосував принцип і залишив без змін судові рішення про припинення провадження через існування чинного остаточного рішення стосовно тих же вимог з тих же підстав у спорі між тими ж сторонами, однак, перенісши формули про допустимий відхід від *res judicata* з внутрішнього аспекту (допустимість перегляду остаточного рішення в межах провадження, в якому його було ухвалено) на зовнішній, суд непрямо вказав на можливість існування винятків з абсолютного характеру *res judicata* у наступних судових провадженнях.

V. Зв'язок *res judicata* з правилами про преюдицію

У своїх висновках про застосування правил про преюдицію Верховний Суд часто покладався лише на тлумачення норм національного процесуального законодавства, не намагаючись вивести їх з автономної доктрини *res judicata*, як вона сформульована у рішеннях ЄСПЛ. Хіба що у справі № 917/1335/18 2020 року він з посиланням на практику ЄСПЛ стосовно *res judicata* все ж вивів тезу про те, що «[к]оли рішення суду стало остаточним, воно не може бути піддано сумніву будь-яким іншим рішенням суду» і далі застосував встановлені у процесуальному законі правила про преюдицію (частина четверта статті 75 ГПК України) [35].

В іншій справі Суд був більш прямолінійний, вказуючи на співвідношення *res judicata* і преюдиції (§§ 8.11, 8.12 постанови від 04.03.2020 у справі № 910/2605/19): «Як наголошує Європейський суд з прав людини, зокрема у справі "Христов проти України" (Заява № 24465/04), принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу *res judicata* (див. там же, пункт 62), тобто поваги до остаточного рішення суду. За цим принципом жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. [...] Отже перегляд оскаржуваних судових рішень не повинен переходити в спробу скаржника домогтися їх перегляду тільки через те, що він дотримується іншої думки щодо фактів спірних правовідносин. Подібний правовий висновок викладений у постанові Верховного Суду від 07.08.2018 у справі 916/1283/17» [19].

В цій та деяких інших справах Верховний Суд, як можна побачити, звертався до практики ЄСПЛ для підкреслення значення правової визначеності, а не у спробі знайти там окремі позиції про преюдицію в межах автономної доктрини *res judicata*. Іноді Верховний Суд, щоправда розглядаючи справи цивільної юрисдикції, навіть вказував на те, що помилковим є ототожнення преюдиціальності і *res judicata* [40].

Відсутність у практиці ЄСПЛ конкретних висновків, які б дозволяли обґрунтувати окрему доктрину преюдиції, пояснюється тим, що практика ЄСПЛ, особливо усталена, втілює європейський консенсус стосовно певних цінностей. *Res judicata* в сенсі остаточності судового рішення в цілому та остаточності вирішення суперечки такою визнаною цінністю є. Натомість, правила про преюдицію діють далеко не у всіх європейських юрисдикціях континентальної традиції, а у багатьох вони розглядаються окремо від *res judicata*, чому було присвячено спеціальне порівняльно-правове дослідження [43, с. 239]. Україна тут є, скоріше, винятком, що стоїть ближче до процесуальних моделей правових систем загального права. Однак у них погляд на обсяг преюдиції ширший за той, що закладений у процесуальному законодавстві України.

5.1. Обсяг преюдиції

У Верховному Суді у розгляді господарських справ склались дещо різні позиції в тому, яким є обсяг преюдиції: чи вона охоплює лише «чисті» факти (без їх правової кваліфікації), як це має місце в тих континентальних юрисдикціях, які взагалі визнають преюдицію, чи ж може охоплювати юридичні факти або висновки про правовідносини, що є близьким доктрині преюдиції у системах загального права, де вона стосується не тільки суто фактів, а окремих питань (англ. *issues*), що є більш складним феноменом, який поєднує як висновки у питаннях факту, так і їх юридичного значення [44, с. 111].

5.1.1. Вузкий обсяг преюдиції: «чисті» факти

Прикладом першого підходу є органічно викладена позиція Верховного Суду у справі № 910/17359/18 2020 року (§§ 58–60 постанови) з посиланням на висновки у більш ранній постанові від 23.05.2018 у справі №910/9823/17: «Законодавчі вимоги щодо застосування преюдиції у господарському процесі передбачені частиною 4 статті 75 Господарського процесуального кодексу України, згідно з якою обставини, встановлені рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом.

Преюдиціальність – обов'язковість фактів, установлених судовим рішенням, що набуло законної сили, в одній справі для суду при розгляді інших справ. Преюдиціально встановлені факти не підлягають доказуванню, адже їх істину вже встановлено у рішенні чи вирокі, і немає необхідності встановлювати їх знову, тобто піддавати сумніву істинність і стабільність судового акта, який вступив в законну силу. Суть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами. [...] Преюдиціальне значення процесуальним законом надається саме обставинам, встановленим судовими рішеннями (в тому числі в їх мотивувальних частинах), а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом» [28]. Хіба що теза про те, що суть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами чисто синтаксично ближча розширеному тлумаченню преюдиції, яка б охоплювала не «чисті» факти, а саме питання (issues) як юридичні факти з їх значенням.

В інших справах Верховний Суд також з посиланням на правову позицію Великої Палати Верховного Суду у постанові від 03.07.2018 у справі № 917/1345/17 послідовно відзначав: «преюдиційне значення процесуальним законом надається саме обставинам, встановленим судовими рішеннями, а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом. Відповідно до приписів частини сьомої статті 75 ГПК України правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для господарського суду» [30].

5.1.2. Широке трактування преюдиції

Дещо відмінне від попереднього і ширше за обсягом, однак внутрішньо несуперечливе тлумачення правил про преюдицію Верховний Суд дав у справі № 910/6768/18, де у постанові 2019 року так само вказав, що «[с]уть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами», однак додав, що однією із цілей частини 4 статті 75 ГПК України «законодавець визначив, у тому числі, уникнення можливості різних висновків і тлумачень щодо наявних між сторонами обставин і правовідносин, що не відповідатиме принципу юридичної визначеності» [17]. Такий висновок про те, що правила про преюдицію стосується не тільки «чистих» фактів, а й «тлумачень» щодо правовідносин, звичайно вимагав не вдаватися до аналізу норми частини сьомої статті 75 ГПК України («Правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для господарського суду»), яка у цій постанові згадана не була.

5.2. Умови застосування правила про преюдицію

Верховний Суд не зіштовхувався з особливими труднощами у визначенні тих умов преюдиції, які стосувались суб'єктного складу проваджень: «Не потребують доказування преюдиціальні обставини, тобто встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, – при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. При цьому не має значення, в якому саме процесуальному статусі виступали відповідні особи у таких інших справах – позивачів, відповідачів, третіх осіб тощо» (§ 60 постанови від 20.02.2020 у справі № 910/17359/18) [28]. Стосовно питань, які можуть виникати при участі у наступних провадженнях правонаступників або осіб, які були бенефіціарами або іншим чином пов'язаними інтересом зі стороною більш раннього провадження, що є визнаною проблемою в багатьох правових системах з більш розвиненою доктриною *res judicata*, ґрунтовних висновків суду касаційної інстанції поки що не маємо.

Значно більша увага Верховного Суду у багатьох справах була прикута проблемі того, як визначити коло обставин, які можуть бути кваліфіковані як дійсно встановлені у більш ранньому судовому рішенні. У великій кількості справ Верховний Суд викладав вже давно усталену формулу: «Преюдицію утворюють виключно лише ті обставини, які безпосередньо досліджувалися і встановлювалися судом, що знайшло відображення в мотивувальній частині судового акта. Лише згадувані, але такі, що не одержали оцінку суду, обставини не

можуть розглядатися як встановлені судом і не набувають властивості преюдиціальності» [31].

Критерій безпосереднього дослідження обставин, згаданий у цій та багатьох інших постановках, автор критикував як недостатньо конкретний. Вважаючи, що встановленню і оцінці у справі підлягають ті обставини, які належать до предмету доведення, саме цей критерій – належність до предмету доведення – автор пропонував на заміну абстрактній «безпосередності» як більш конкретний і такий, що відповідає практиці у правових системах з розвиненою доктриною преюдиції [44, с. 112]. До останнього часу цей критерій у практиці не знаходив закріплення. Верховний Суд навіть висловлювався, що «[н]емає винятків стосовно преюдиціальності фактів, що не входили до предмета доказування в раніше розглянутій справі. Якщо суд помилково включив факт у предмет доказування, це не позбавляє його властивостей преюдиціального факту в розгляді іншої справи. Преюдицію утворюють виключно лише ті обставини, які безпосередньо досліджувалися і встановлювалися судом, що знайшло відображення в мотивувальній частині судового акта. Лише згадувані, але такі, що не одержали оцінку суду обставини не можуть розглядатися як встановлені судом і не набувають властивості преюдиціальності» [35]. Однак нещодавно Велика Палата Верховного Суду підтримала пропонований підхід, вказавши: «Преюдицію утворюють лише обставини, які належали до предмета доказування у відповідній справі, безпосередньо досліджувались і встановлювались у ній судом, що знайшло своє відображення у мотивувальній частині судового рішення» (§ 9.7 постанови Великої Палати Верховного суду від 16.11.2022 у справі № 910/6355/20) [13].

Врешті, ще одна умова преюдиціальності – набрання законної сили судовим рішенням, яким встановлені певні обставини, також особливих практичних проблем не породжувала. В контексті преюдиціальності обставин, встановлених в іноземному судовому рішенні, щоправда, це потребувало уточнення, що в Україні законна сила такого рішення пов'язана з його визнанням: «обставини, встановлені рішенням іноземного суду, яке набрало законної сили, у разі його визнання в Україні, можуть мати преюдиціальне значення при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом чи міжнародним договором» (§ 5.62 постанови від 29.06.2021 у справі № 910/11287/16) [36].

5.3. Неабсолютний характер преюдиції

Попри те, що згідно з висновками Верховного Суду, які вважаються усталеними, про те, що преюдиціальність означає обов'язковість фактів, установлених судовим рішенням, що набрало законної сили, в одній справі, для суду при розгляді інших справ (див., зокрема, постанови від 26.11.2019 у справі № 922/643/19, від 10.12.2019 у справі № 910/6356/19, від 31.05.2022 у справі № 910/18584/20), судова практика схильна тлумачити цю обов'язковість двояко.

З одного боку, Верховний Суд висловився, що «звільнення від доказування, навіть у разі наявності преюдиційних обставин встановлених у рішенні суду, не може мати абсолютного характеру і не може сприйматися судами як неможливість спростування під час судового розгляду обставин, які зазначені в іншому судовому рішенні. Господарські суди не повинні сприймати як обов'язкові висновки щодо фактичних обставин справи, наведені у чинних судових рішеннях у інших господарських справах. Для спростування преюдиційних обставин, передбачених статтею 75 ГПК України, учасник господарського процесу, який ці обставини заперечує, повинен подати суду належні та допустимі докази. Ці докази повинні бути оцінені судом, що розглядає справу, у загальному порядку за правилами встановленими ГПК України. Якщо суд дійде висновку про те, що обставини у справі, що розглядається, є інакшими, ніж установлені під час розгляду іншої господарської справи, то справу належить вирішити відповідно до тих обставин, які встановлені безпосередньо судом, який розглядає справу. Отже, господарський суд під час розгляду конкретної справи на підставі встановлених ним обставин (у тому числі з урахуванням преюдиційних обставин) повинен самостійно оцінювати обставини (факти), які є предметом судового розгляду та ухвалити

рішення з відповідним застосуванням необхідних матеріально-правових норм» (постанова від 20.03.2020 у справі № 910/2360/19) [30].

З іншого боку, Верховний Суд також виклав позицію про те, що «[п]реюдиційні обставини є обов'язковими для суду, який розглядає справу навіть у тому випадку, коли він вважає, що вони встановлені неправильно» (§ 5.56 постанови від 29.06.2021 у справі № 910/11287/16) [36], яку було запозичено господарською юрисдикцією з цивільної [39] і яка вказує на абсолютний характер преюдиції. Суд може дійти висновку про певні обставини справи тільки на підставі доказів або інших засобів, з допомогою яких сторона, яка несе тягар доведення, його виконує (загальновідомі обставини, презумпції, преюдиція, визнання опонентом обставин). Дійти такого висновку з інших джерел, а саме матеріалів, які сторони не подавали як докази, вказувало б на упередженість суду (детальніше про цей логічний ланцюжок йшлося у дослідженнях, присвячених проблемам доказів і доведення в арбітражі, що однак принципово не відрізняється від доведення у вітчизняному господарському процесі [41, с. 148]). Тому, діючи в межах процесу, суд може дійти висновку, що обставини встановлені «неправильно», тільки якщо вважатиме за можливе прийняття й оцінку доказів або інших засобів встановлення обставин. Це, своєю чергою, вказує, що доречніше було б вести мову про те, можуть чи не можуть преюдиціальні факти бути спростовані за допомогою доказів або інших засобів, за допомогою яких виконується тягар доведення. А з урахуванням того, що, як бачимо, у цьому питанні виявились розходження, це ще належить вирішити.

Попри те, що у своїх рішеннях Верховний Суд часто ототожнює принцип *res judicata* з остаточністю судового рішення, а то й з принципом правової визначеності, що відбувається під впливом надання виняткового значення цим цінностям у практиці Європейського суду з прав людини, це не перешкодило формуванню масиву практики, яка дає відповідь на значну частину проблемних питань, які виникають при застосуванні принципу *res judicata*.

Вплив практики ЄСПЛ і автономної доктрини *res judicata*, викладеної у його рішеннях, виявився настільки потужним, що ця автономна доктрина фактично замінила доктрину *res judicata*, засновану суто на положеннях національного законодавства, зокрема конституційних положеннях про обов'язковість судових рішень, та процесуальних норм, які обмежують перегляд судових рішень (внутрішній аспект *res judicata*) та встановлюють преклюзивне значення остаточного рішення на майбутні судові провадження за ідентичними позовами. В окремих випадках, коли недопустимістю втручання у принцип *res judicata* обґрунтовувалась недопустимість безпідставного втручання у судові рішення, яке набуло законної сили, однак не було остаточним у справі, автономна доктрина *res judicata* ЄСПЛ «витісняла» навіть доктрину законної сили судового рішення, яка традиційно застосовувалась в українському господарському процесі безвідносно до того, чи є рішення остаточним.

Ключовими справами, у яких ЄСПЛ сформував автономну доктрину *res judicata*, для Верховного Суду були:

- «Брумареску проти Румунії», що є одним з основних джерел автономної доктрини як у внутрішньому, так і зовнішньому аспекті *res judicata* і навіть при застосуванні правил про преюдицію, хоча справа, яку розглядав ЄСПЛ, стосувалась саме внутрішнього аспекту остаточності, тобто недопустимості безпідставного втручання у *res judicata* шляхом ініціювання перегляду в межах того провадження, у якому рішення було прийнято;
- «Пономарьов проти України» – для обґрунтування підставності відмови у поновленні процесуального строку на оскарження рішення, яке набрало законної сили;
- «Христов проти України» – при застосуванні правил про преюдицію.

Дослідження виявило розходження у вирішенні Верховним Судом питання про обов'язковість преюдиції, тобто про те, чи має вона, за вжитим Верховним Судом терміном, абсолютний характер, співставний з преклюзією ідентичного позову при застосуванні принципу *res judicata*. Теоретичні напрацювання автора у цьому питанні підштовхують до

висновку, що має бути підтримана позиція Суду про неабсолютний характер дії правил про преюдицію.

Важливо загалом відзначити, що услід ЄСПЛ судова практика в Україні зорієнтована на те, що забезпечення принципу *res judicata* є однією з найважливіших засад гарантування державою реалізації права людини на справедливий суд. Водночас, попри важливість цього принципу, питання про його значення як складової публічного порядку і особливості застосування судом *ex officio* для унеможливлення наступних ідентичних проваджень, спрямованих на перегляд результату вже вирішеного остаточним судовим рішенням спору, ще не відображені в усталеній судовій практиці.

Посилання:

1. *Brumarescu v. Romania* (2001), app. No. 28342/95. European Court of Human Rights [GC], judgment of 23.01.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159>.
2. Gusarov K., Terekhov V. (2019) Finality of Judgments in Civil Cases and Related Considerations: The Experience of Ukraine and Lithuania. Access to Justice in Eastern Europe. 2019. Issue No. 4(5). Pp. 6–29. DOI: 10.33327/AJEE-18-2.4-a000020.
3. *Kehaya and Others v. Bulgaria* (2006), app. Nos. 47797/99 and 68698/01. European Court of Human Rights, judgment of 12.01.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72559>.
4. *Marckx v. Belgium* (1979), app. No. 6833/74. European Court of Human Rights, judgment of 13.06.1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>.
5. *Nelyubinv. Russia* (2006), app. No. 14502/04. European Court of Human Rights, judgment of 02.11.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77827>.
6. *Ryabykh v. Russia* (2003), app. No. 52854/99. European Court of Human Rights, judgment of 24.07.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261>.
7. *Sutyazhnik v. Russia* (2009), app. No. 8269/02. European Court of Human Rights, judgment of 23.07.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93775>.
8. Верховенство права (2011). Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). Переклад на українську мову С. Головатого. Право України. 2011. № 10. С. 168–184.
9. Верховний Суд України (2016), Судова палата у господарських справах. Постанова від 13.04.2016, провадження № 3-304гс16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57539652>.
10. Верховний Суд України (2016), Судова палата у господарських справах. Постанова від 13.07.2016, провадження № 3-774гс16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58986625>.
11. Верховний Суд (2022), Велика Палата. Постанова від 03.08.2022, справа № 910/11027/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852861>.
12. Верховний Суд (2019), Велика Палата. Постанова від 08.10.2019, справа № 920/447/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85494243>.
13. Верховний Суд (2022), Велика Палата. Постанова від 16.11.2022, справа № 910/6355/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107732483>.
14. Верховний Суд (2020), Велика Палата. Постанова від 19.05.2020, справа № 910/23028/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90021621>.
15. Верховний Суд (2022), Велика Палата. Постанова від 20.07.2022, справа № 923/196/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852862>.
16. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд (об'єднана палата). Постанова від 17.09.2019, справа № 20/5007/101/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84350302>.
17. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 01.10.2019, справа № 910/6768/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84879726>.
18. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 03.07.2018, справа № 3/9. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75110204>.
19. Верховний Суд (2020), Касаційний господарський суд. Постанова від 04.03.2020, справа № 910/2605/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88050625>.
20. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 06.03.2019, справа № 910/20412/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80308659>.
21. Верховний Суд (2021), Касаційний господарський суд. Постанова від 07.04.2021, справа № 924/199/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96145756>.
22. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 11.04.2018, справа № 914/940/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73533070>.

23. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 13.02.2018, справа № 914/550/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72253351>.
24. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 13.06.2018, справа № 910/10616/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74767230>.
25. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 13.11.2019, справа № 914/111/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85617422>.
26. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 15.11.2018, справа № 910/9927/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78214913>.
27. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 19.03.2019, справа № 18/3022/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80648780>.
28. Верховний Суд (2020), Касаційний господарський суд. Постанова від 20.02.2020, справа № 910/17359/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87806962>.
29. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 20.03.2019, справа № 916/46/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80754086>.
30. Верховний Суд (2020), Касаційний господарський суд. Постанова від 20.03.2020, справа № 910/2360/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88324489>.
31. Верховний Суд (2020), Касаційний господарський суд. Постанова від 20.05.2020, справа № 906/556/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89348494>.
32. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 20.11.2018, справа № 922/2958/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78214946>.
33. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 21.01.2019, справа № 5023/2082/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79430120>.
34. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 27.02.2018, справа № 5023/3564/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72692648>.
35. Верховний Суд (2020), Касаційний господарський суд. Постанова від 28.01.2020, справа № 917/1335/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87214816>.
36. Верховний Суд (2021), Касаційний господарський суд. Постанова від 29.06.2021, справа № 910/11287/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98140127>.
37. Верховний Суд (2019), Касаційний господарський суд. Постанова від 29.10.2019, справа № 922/1391/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85327051>.
38. Верховний Суд (2018), Касаційний господарський суд. Постанова від 31.08.2018, справа № 908/1678/15-г. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76184329>.
39. Верховний Суд (2019), Касаційний цивільний суд. Постанова від 19.12.2019, справа № 520/11429/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505714>.
40. Верховний Суд (2021), Касаційний цивільний суд. Постанова від 29.03.2021, справа № 552/1051/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95907481>.
41. Пільков К. Н. (2016) Доказательства и доказывание в международном коммерческом арбитраже : Научно-практическое пособие. Киев : Освіта України, 2016. хх + 611 с.
42. Пільков К. М. (2022) Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2022. Серія Право. Випуск 71. С. 44–48. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.6>
43. Пільков К. М. (2022) Порівняльно-правовий аналіз доктрини res judicata: частина 1. Правові системи цивільного права. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 3 (47). С. 234–241. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.3.38>.
44. Пільков К. М. (2019) Умови обов'язковості для господарського суду фактів, встановлених в іншій справі. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 11. С. 106–116. DOI: 10.32849/2663-5313/2019.11.17.
45. Пономарьов проти України (2008), заява № 3236/03. Європейський суд з прав людини, рішення від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text.

Статтю було подано	02.12.2022	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	10.12.2022	The article was revised
Статтю було прийнято	11.12.2022	The article was accepted